

Науковий збірник
навчально-методичних
матеріалів і наукових статей
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 3
1998 р.

ЗМІСТ

I. Проблеми історії України

Брусенко В. Місце і роль еміграції в процесі становлення незалежної України.....	5
Крамар Ю. Надніпрянська еміграція на Волинь та її роль у реалізації "волинської програми" Г.Юзефського	8
Лучаківська І. Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939-червень 1941 рр.)	11
Павоарчук В. Податкова політика радянського режиму у західноукраїнському селі (вересень 1939 - червень 1941 рр.).....	15
Підденко І. Підготовка кадрів для впровадження світоглядної політики в школах України (70-ті - перша половина 80-х років)	17
Савчук О. Акція "Вісла" на теренах Холмщини та Підляшшя.....	20
Ткачук В. Придушення тоталітарним режимом збройного опору населення в Західній Україні в 1944-1947 рр.	27
Шостак В. До питання про вивчення етнокультурного розвитку України в неолітичний та енеолітичний часи	31
Єфімов С. Українська військова освіта періоду Центральної ради (травень 1917 - квітень 1918 рр.)	34
Франчук Є. Українська книга у національній культурі України	38
Ярош Я. Роль С.Петлюри у розбудові армії Української Народної Республіки (квітень 1917 - початок 1918 рр.)	42
Яцишин М. Інститут ім. Гете й Асоціація українських германістів - центри культурної співпраці України і Німеччини	46

II. Дослідження з історії Волині

Бернадський Б. До питання про стан економіки Волинської губернії в роки першої світової війни	49
Гайдай Л. Створення агрономічної організації в Російській імперії у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи	55
Горін С. Православні монастирі на Волині в XVI - першій половині XVII ст. (аспекти чисельності)	59
Давидюк Р. Кооперативно-господарська діяльність Волинського Українського об'єднання.....	64
Кутовий Р. Українсько-польський конфлікт на Волині (1941-1945) в документах німецької окупаційної влади	68
Кучерепа М., Оніщук В. Православ'я на Волині (1921-1939 рр.).....	73
Кушпетюк О. Звіти Городоцького музею барона Ф.Штейнгеля - джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії.....	77
Оксенчук І., Соловйов О. Соціальна структура інтелігенції Волині перед першою світовою війною	80
Панасюк В. Організація Волинського шкільництва у 20-і роки: до проблеми міжслов'янського порозуміння	82
Панишко Г. Виробництво зернових у поміщицьких маєтках Волині 20-30-х рр. XX ст.	87
Пономаренко С. Фонди державного архіву Волинської області про діяльність культурно-освітніх організацій краю у 1921-1939 роках.....	89
Рудецький П. Економічні засади православної церкви у Луцьку XVI -першої третьої XVII ст.	92
Соловйов О. Володимирський повіт у роки I світової війни (1914-1918 рр.)	95
Шваб А. Вплив соціально-економічного розвитку на характер зайнятості населення Волині в міжвоєнний період	100

Література

1. Дібрівний І. Українська еміграція на історичному переломі // Вільна думка. - 1996. - Ч. 37. - С. 5-6.
2. Дніпровий В. Діаспора на службі України // Визвольний шлях. - 1996. - № 9. - С. 1048-1052.
3. Драч І. Світ і українська діаспора // Золоті ворота. - 1994. - № 4. - С. 3-8.
4. Дуда З. За яку структуру допомоги України // Вісник Світового конгресу вільних українців. - 1990. - лист. - С. 23-25.
5. ІСНО допомагає Україні. Інтерв'ю з П. Дорожжінським // Золоті ворота. - 1992. - № 2. - С. 130-138.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. - К.: Основи, 1994. - Т. 2. - С. 573.
7. Лук'яненко Л. Погляди на діаспору // Розбудова держави. - 1934. - № 1. - С. 32-42.
8. Наша постава до деяких актуальних справ цього часу // Визвольний шлях. - 1998. - Кн. 3. - С. 265-273.
9. ОУН. Минуле і майбутнє. - К.: Фондація ім. С. Ольжича, 1993. - 303 с.
10. Покальчук Ю. Українська держава і українська еміграція // Універсум. - 1994. - № 6-7. - С. 16-17.
11. Програма УНП // Шлях перемоги. - 1989. - 10 груд. - С. 2.
12. Ребет Д. Де сходяться і віддаляються маршрути // Бюлетень Політичної ради ОУН(з). - 1990. - Ч. 16. - С. 14-26.
13. Сербін В. Українська діаспора й Україна: за партнерські засади співпраці // Молодь України. - 1995. - 27 лп. - С. 3.
14. Українські вісті. - 1990. - 28 січ. - С. 2.

Ю. Крамар

Наддніпрянська еміграція на Волині та її роль у реалізації “волинської програми” Г. Юзефського

Українське питання у Другій Речі Посполитій було одним з найскладніших у внутрішній політиці молодій державі. На теренах, де українське населення складало переважаючу більшість, як наприклад у Волинському воєводстві, воно перетворювалось на гостру політичну проблему, що вимагала нагального розв'язання. Концепція національної асиміляції, запропонована народними демократами, передбачала, що всі польські нації, в тому числі українці, повинні бути підпорядковані політичній, культурній і економічній домінації поляків. Ця політика на початку 20-х років зазнала повної поразки. Лозунг оздоровлення стосунків у міжнародній сфері став складовою частиною звинувачення, висунутого Ю. Пілсудським на адресу системи парламентської демократії.

Після травневого перевороту 1926 року уряд оголосив про зміну національної політики і приступив до здійснення федералістської програми, відомої також під назвою доктрини польського прометеїзму [8,7-8]. Ю. Пілсудський від початку своєї діяльності підтримував концепцію розчленування Російської імперії. Він виходив із переконання, що народи, які населяли колишню Річ Посполиту, в тому числі українці, білоруси і литовці, мають спільні геополітичні інтереси. Отже, пілсудчики вважали можливим відновлення давнього державного союзу між цими народами, але у новій федеративній формі [6].

Федералістська концепція Ю. Пілсудського стала складовою частиною політики державної асиміляції, оголошеної урядовою програмою з національного питання. Політика державної асиміляції на перший план висувала проблему забезпечення лояльності національних меншин до Польщі і розлядалась як одна із спроб розв'язання українського питання. Практичною спробою реалізації цієї програми на Волині була діяльність воєводи Г. Юзефського.

Чому саме йому Ю. Пілсудський довірив виконання цього завдання? По-перше, Г. Юзефський народився у Києві, там пройшли його дитячі та юнацькі роки. З вибухом Першої світової війни Г. Юзефський став активним організатором Польської військової організації на Україні. По-друге, він був добре відомий в колах української еміграції, яка на рубежі 20-30-х років налічувала в Польщі близько 15 тисяч чоловік [1,141]. Відповідно до польсько-української угоди від 21 квітня 1920 року Польща призначала двох міністрів-поляків до уряду УНР. Тоді ж Генрік Юзефський отримав портфель віце-міністра внутрішніх справ УНР [4,6]. У своїх спогадах він зазначав, що в цей час тісно співпрацював з С. Петлюрою [4,6]. За розпорядженням Отамана під час Київського походу у травні 1920 року Г. Юзефський повинен був прийняти владу з рук генерала Е. Ридз-Смігли і призначити українського комісара Києва. “Мій приїзд до Києва, - згадував пізніше воєвода, - був досить оригінальним. Добре відомий польському громадянству Г. Юзефський, киянин за походженням, учень Першої Київської Гімназії, а потім студент Університету Святого Володимира - з'являється у Києві як український міністр, приймає від імені уряду УНР Київ, формує українську адміністрацію” [4,8]. Не без підстав серед політиків бальведерського табору Г. Юзефського вважали одним з кращих знавців української проблематики.

Отож, Волинь у планах волинського воєводи (правдоподібно і Ю. Пілсудського) мала стати тим осередком, звідки за сприятливої міжнародної ситуації можна було б розпочати чергову спробу створення незалежної Української держави з центром у Києві, політика якої б базувалась на ґрунті порозуміння між Ю. Пілсудським та С. Петлюрою у 1920 році [9,18]. Одночасно Волинь мала бути тим регіоном, в якому польсько-українські відносини базувались би на засадах добровільної співпраці. "Українець, який будує польсько-українське співжиття на терені Волині,- переконаував воєвода,- створює найсприятливішу кон'юктуру для побудови майбутньої України"[7,75].

Втім, Г. Юзефський жодного разу офіційно не висловлювався з приводу кордонів майбутньої Української держави, форми її політичного устрою. Проте воєвода давав чітко зрозуміти, що Волинь повинна залишитись інтегральною частиною Речі Посполитої [10,144]. У зв'язку з цим головний акцент у політичній програмі Г. Юзефського робився на тому, що вирішення української проблеми в Польщі - це внутрішнє питання самої Польської держави, яка не допустить при цьому втручання будь-яких зовнішніх чинників. Отже, політика "добровільної і щирої співпраці" поляків і українців на Волині повинна була допровадити до злагодження польсько-українських протиріч і стати символом співжиття обох народів у рамках польської державності.

Головною ж політичною опорою воєводи Г. Юзефського в реалізації його "волинської програми" стали ті українські угруповання, які декларували свою повну лояльність стосовно до Польської держави. Їх діями були, в першу чергу, представники української наддніпрянської еміграції, які у 20-х роках оселилися на терені воєводства. Адже саме Волинь стала тим регіоном, куди після невдач національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. інтерновано армію УНР.

Пристаюючи до реалізації "волинської програми", Г. Юзефський розумів, що далеко не всі польські й українські політичні діячі беззастережно сприймуть його політику. Тому в початковий період своєї діяльності польська адміністрація Г. Юзефського найважливішою справою вважала ліквідацію неприхильних щодо Польщі українських партій, і, перш за все, тих, чий осередок перебували у Галичині. За короткий період на Волині було ліквідовано більшість легальне діючих інститутів українського національного життя, в тому числі "Просвіти", кооперативи РСУК (Ревізійний союз українських кооперативів у Львові. Розпускались українські партії Сільроб'єдність, Українське селянське об'єднання (УСО), Комуністична партія Західної України. Значних репресій зазнало Українське національно-демократичне об'єднання, Українська соціалістично-радикальна партія [12,16].

Замість угруповань, ліквідованих, головним чином, за допомогою тих обмежень, що випливали з концепції так званого "сокальського кордону", польська адміністрація запропонувала українцям нові інституції, які б діяли під її опікою і реалізовували гасла польсько-української співпраці. І саме емігранти з табору УНР, за задумом Г. Юзефського, мали згуртувати навколо себе ті українські політичні сили на Волині, котрі готові були співпрацювати із польською владою.

Одним з перших кроків воєводи стало переведення редакції україномовної емігрантської газети "Українська Нива" з Варшави до Луцька. Це засноване у 1926 році видання редагував Петро Певний, а його близьким співпрацівником був Сергій Тимошенко.

П. Певний народився у 1888 р. у Полтаві, навчався у Харківському технологічному інституті і Московському університеті. В період УНР редагував видання "Відродження", "Україна", "Українське слово". Після повернення із Зимового походу 1920 року П. Певний жив у Варшаві.

С.Тимошенко був вихідцем із Чернігівської губернії. Закінчив інститут цивільних інженерів у Петербурзі. У 1918 році С. Тимошенко - голова Губерніальної української ради у Харкові і член Центральної Ради у Києві. В уряді УНР займав посаду міністра комунікацій. В цей період відбулось його знайомство з Г. Юзефським. У 1922-1928 рр. С. Тимошенко жив на еміграції, працюючи ректором і викладачем Української сільсько-господарської академії у Празі. На початку 1930 року повернувся на Волинь. В початковий період діяльності Г. Юзефського П. Певний і С. Тимошенко були його довіреними особами з-посеред українських політиків Волині.

Важливим етапом в реалізації "волинської програми" Г. Юзефський вважав парламентські вибори 1930 року. Як і під час попередньої виборчої кампанії 1928 року, польська адміністрація прикладала максимум зусиль, аби залучити до проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББ) представників усіх просанаційних угруповань, в тому числі з-посеред національних меншин. В передвиборчій кампанії, окрім польських кандидатів до Сейму і Сенату, активною підтримкою воєводи (в тому числі фінансовою) користувалась і група "Українська Нива", до якої окрім П. Певного і С. Тимошенка входили Микита Бура, Степан Скрипник, Микита Маслов, Інокентій Гловацький [4,67]. Всі вони належали до уенерівської еміграції.

В жовтні 1930 року з ініціативи Г. Юзефського був заснований Волинський об'єднаний громадський виборчий комітет, до складу якого, окрім поляків, увійшли і представники національних меншостей. В організаційних зборах, на яких був присутній воєвода Г. Юзефський, взяло участь близько 100 делегатів від українських, польських,

чеських і німецьких союзів і товариств Волині. Від імені українських кандидатів до Сейму і Сенату посол Є. Богуславський заявив про приєднання до спільного проурядового блоку. "Українці, - зазначив він, - прагнуть спокою і єдності, прагнуть великої інтегральної Польщі і тому об'єднуються під гаслами Маршала Ю. Пілсудського"[11,3].

Вибори, що відбулись 16 листопада 1930 року, принесли повну перемогу на Волині проурядовому блоку. Поза кандидатами ББ до Сейму і Сенату увійшов лише 1 посол. З-поміж 21 депутата нового парламенту, обраного на Волині, 11 були поляками, 9 - українцями і 1 - чех [7,112]. Після виборів українські і польські послы створили спільну польсько-українську Волинську парламентську групу, яку очолив І. Пулавський, а його заступником був П. Певний. Останнього одночасно обрали головою Української парламентської репрезентації (УПР) Волині, що налічувала 6 послів і 2 сенатори.

На одному із перших засідань Сейму УПР Волині заявила про свою повну лояльність до уряду Речі Посполитої і про готовність підтримати волинського воеводу у його діях, направлених на польсько-українське зближення.

Черговим кроком Г. Юзефського на шляху створення власного ідейно-політичного керівництва на Волині стало заснування у червні 1931 року у Луцьку нової політичної організації за назвою Волинське українське об'єднання (ВУО). Членами ініціативної групи і засновниками ВУО була група українських послів і сенаторів, що входили до складу ББ. Головою нової партії став П. Певний, її членами - переважно українські емігранти з Наддніпрянщини.

У декларації ВУО проголошувалось, що вирішення української проблеми, як проблеми меншості в Польщі, ВУО покладає на уряд Речі Посполитої та її парламент, а не на чинники, що перебувають поза межами держави"[3,1]. Слід зауважити, що ВУО користувалась досить широкою підтримкою населення Волині: в часи свого найбільшого розвою воно налічувало близько 10 тисяч членів.

Однак, діяльність ВУО гостро критикувалась радикальними українськими партіями, зокрема УНДО. Коли наприкінці 1935 - на початку 1936 р. в українській пресі активно йшла дискусія про можливість створення спільної парламентської групи, яка б об'єднувала українських послів Галичини і Волині, газета "Діло" (орган УНДО) писала: "Не може бути злуки між галицькими послами і волинськими в одну парламентську репрезентацію. Злука з групою П. Певного була б найкращим засобом до зміцнення сокальського кордону. Ніщо так не підірвало б авторитету українських політичних кіл Галичини на Волині, як саме порозуміння з Певним"[2,5].

Разом з тим певна радикалізація українського політичного життя на Волині в середині 30-х років спричинила еволюцію поглядів багатьох діячів ВУО. Український табір щораз частіше вимагав добиватись від воеводи створення умов для ширшої розбудови українських національних інститутів. Це викликало ріст напруженості у взаєминах між воеводою і місцевими українськими діячами.

3 червня 1936 року на засіданні УПР було прийнято рішення про усунення П. Певного з посади голови репрезентації і ВУО [16,551]. Його місце зайняв посол С. Тимошенко. УПР Волині склала уряду декларацію, в якій висунула ряд радикальних вимог, що торкались релігійних, освітніх і економічних питань. У доповідній записці МВС (Міністерство внутрішніх справ) Польщі зазначалось, що зміст цієї декларації та її вимоги мають такий характер, який не може викликати жодних застережень з боку українських політичних угруповань Східної Малої Польщі, особливо УНДО"[15, 27]. Саме тоді в українських політичних колах обговорювалась можливість зближення ВУО та УНДО [13,39].

Значних змін зазнала і політика самого ВУО. Це остаточно ускладнило стосунки цієї партії з волинським воеводою. До того ж діяльність Г. Юзефського гостро критикувалась поляками. Позбавившись політичної підтримки, Г. Юзефський змушений був піти з посади воеводи Волині у 1938 році.

Таким чином, політика Г. Юзефського на Волині зазнала невдачі. Спроба створення польською адміністрацією українського угодовницького руху була приречена на невдачу.

Український еміграційний елемент, репрезентований ВУО, стоячи на засадах федералістської концепції, своє головне завдання вбачав у втриманні Польщі на антирадянській платформі з тим, щоб за сприятливої міжнародної ситуації розпочати чергову спробу створення незалежної України. Чимало польських політиків, зокрема львівський воевода П. Дунін-Борковський, вважали за менше зло існування на Волині легального українського руху [5, 329].

Активізація національного руху на Волині в середині 30-х років вела до еволюції поглядів багатьох місцевих українських політичних діячів та їх переходу на радикальні позиції.

Література

1. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. - Київ, 1989. - С. 315.
2. Діло - 3 січня 1936р.
3. Українська Нива-1931. - № 14.

4. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, DR, № акс. 3189, H. Józewski "Opowieść o istnieniu". T.2, cz. I.
5. Damiń-Borkowski P. Problem kordonu Sokalskiego. //Biuletyn polsko-ukraiński, 1938, № 31.
6. Grunberg K. Polskie koncepcje federalistyczne 1864-1918.- Warszawa, 1971.-S. 230.
7. Księg J. Zaufany komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego (1892-1981). Wrocław, 1985.- S. 215.
8. Mikińcz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej.- Warszawa, 1971.- S. 280.
9. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919-1920. //Zeszyty historyczne, 1967, № 12.
10. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 34, оп. I, спр. 35.
11. ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 355.
12. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ), ф. 392, оп. I, спр. 22.
13. Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), MSW, Sygn. 979/36.
14. AAN, MSW, Sygn. 979/59.
15. AAN, MSZ, Sygn. 2348.
16. AAN, MSW, Sygn. 2356.

I. Лучаківська

Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 - червень 1941 рр.)

17 вересня 1939 р. війська Червоної армії вступили на територію Західної України. В краї було встановлено радянську владу. Возз'єднання, як традиційно іменувала цей акт радянська історіографія, стало результатом складної військово-дипломатичної гри керівництва СРСР на початку Другої світової війни, реалізації однієї з умов темного протоколу до радянсько-німецького Пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року. Причому, йшлося не тільки про фактичний контроль над територією, якого було досягнуто внаслідок військової операції, не тільки про юридичне оформлення цього контролю зустрічними рішеннями Народних зборів Західної України та Верховних Рад СРСР і УРСР -, йшлося про перетворення Західної України на інтегральну частину Радянського Союзу. Відразу ж після зайняття краю радянськими військами тут розпочалося інтенсивне відтворення політичної, економічної та соціальної структури, які складала основу суспільного ладу в тодішньому СРСР.

Процес, який можна назвати терміном "радянизація", охопив усі сфери життя західноукраїнського суспільства. Встановлюється однопартійна політична система радянського зразка із монополією Комуністичної партії на державну владу, та особливими функціями репресивних органів державної безпеки. Відбувається перехід до державної директивної економіки, основу якого складала ліквідація приватної та встановлення державної власності на засоби виробництва. Тотальний контроль держави поширюється також на усі прояви духовного життя і супроводжується його жорсткою ідеологізацією.

Особливу увагу нова більшовицька влада звертала на антирелігійну пропаганду. Як відомо, релігія і церква завжди відігравали важливу роль у житті західних українців. Церква не стояла осторонь суспільно-політичного життя. Вона жваво реагувала на зміни в суспільстві. Церква була своєрідним барометром настроїв української спільноти. У ній кристалізувалися і знаходили свій прояв ті прагнення, які жили у суспільстві. А тому не дивно, що християнська мораль виступала тут як панівна ідеологія. Жодна політична партія не мала такого впливу на маси, як церква. Польська держава цю роль культивувала, сприяючи насамперед посиленню впливу римо-католицького костюлу, але при цьому не відмовляла в фінансовій підтримці, хоч і не такій щедрій, також іншим церквам. Крім кількох відсотків, населення Західної України належало до чотирьох основних конфесій. Спираючись на дані перепису 1931 р., можна допускати, що у Західній Україні на час включення її до складу СРСР проживало трохи більше як 2 млн. римо-католиків, близько 1,5 млн. православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн. греко-католиків (головним чином у Галичині) та 800 тис. іудеїв [1, 10].

Потрапивши до складу держави воєвничого атеїзму - СРСР, всі церкви, що діяли на території Західної України, опинились у дуже скрутному становищі: вони самою своєю природою не вписувались у радянську систему. Перший удар нової влади був спрямований проти римо-католицької церкви. Костьоли вважалися головними середками антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили вже до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВС. У перші ж місяці по приході Червоної армії в Західну Україну було заарештовано 57 священнослужителів, 14 із них - розстріляно [2, 29.] Поступово набирал сил методичний наступ на греко-католицьку та православну церкви.

"Велику антирелігійну пропаганду повинні розгорнути партійні організації західних областей України, - йшлося в одній з численних статей на атеїстичну тематику, підписаній інструктором агітпрому ЦК КП/б/У. - Ксьондзи,